

LOVAS BORBÁLA

UNITÁRIUSOK EGYETEMJÁRÁSA A 16. ÉS 17. SZÁZADBAN – NARRATÍVÁK ÉS A BESSENYEI-PROBLÉMA*

UNITARIAN PEREGRINATION IN THE 16TH AND 17TH CENTURY: NARRATIVES AND THE BESSENYEI-PROBLEM. This paper provides a fresh examination of the peregrination of Transylvanian Unitarian students in the 16th and 17th century. Focusing on key examples, putting the details into a more accurate context, the question of the choice of university – Wittenberg, Frankfurt, Padua, Rome, Vienna, or Dutch universities – among different generations becomes more nuanced. Bookentries, inscriptions, marginalia, letters, diaries, and travel entries are used to identify new names in the matriculas, and to refine knowledge of student networks: social circles (and patrons), contacts, and relations. This study examines members of the Kornis and Haller families, and provides a clearer identification of two Wittenberg students: Jakab Beszenyei and Péter Beszenyei.

Az erdélyi diákok és szűkebben az erdélyi unitárius tanulók külföldi egyetemjárása jól dokumentált téma.¹ Az anyag hatalmas, és nem is vállalkozom ennek részletes összefoglalására, ehelyett arra keresem a választ, hogyan lehet új szempontok szerint megközelíteni azt. A dolgozat alapjául szolgáló előadás két részre tagolódott: az első részben az úgynevezett Beszenyei-problémáról beszéltem, míg a második részben különböző peregrinus-utak révén annak szemléltetésére vállalkoztam, hogy milyen hasznokkal járna a mélyfúrás-jellegű kutatások anyagát narratívákba rendezni, és átlépni a földrajzi, társadalmi, időbeli határokat, összekötve az egyes peregrinus-történeteket hosszanti vonalban vagy keresztmetszetben.

Mindkét téma jól mutatja, hogy a kutatásba a katalógusokon kívül egyéb források, így levelek, naplók, emlékkönyvek, versek, traktátusok, irodalmi és tudományos művek bevonásával új képet kaphatunk a peregrinus-utakról. E tanulmányban az első bekezdésekben a narratívák lehetőségét mutatom be két erdélyi nemesi család, a Kornisok és Hallerek példájával, majd a dolgozat második felében két wittenbergi peregrinus, Beszenyei Jakab és Beszenyei Péter életével és peregrinálásával kapcsolatos részleteket ismertetek.

* A szerző az MTA-ELTE Humanizmus Kelet-Közép-Európában Lendület Kutatócsoport kutatója.

¹ A témával kapcsolatos, néhány összefoglaló-jellegű munka: RÉVÉSZ Imre, *A magyar- és erdélyországiak a wittenbergi főiskolában 1522-től 1560-ig, Melanchthon haláláig*, Magyar Történelmi Tár, 6(1869), 207–230.; KATHONA Géza, *Erdélyi unitárius tanulók külföldön 1711-ig*, Keresztény Magvető, 85(1979), 30–39.; SZABÓ Miklós, *Az erdélyi unitáriusok külföldi egyetemjárása 1848-ig*, Keresztény Magvető, 97(1991), 85–104.; SZABÓ Miklós, TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban, 1521–1700*, Szeged, 1992, (FontesRerumScholasticarum, 4).

Narratívák a peregrináció-kutatásban

Kornis György nevét említeni – bár a kutatók már régóta és igen kimerítően foglalkoztak peregrinációjával – azért is érdemes, mert az egyik legjobban dokumentált ma ismert unitárius peregrinusunk. Nem csupán levelei szolgáltatnak bőséges anyagot utazásaival és a nemes ifjak életvitelével kapcsolatban, de többek között a Brassóból Heidelbergbe tartó útján Wittenbergig Bánffy Ferenc és tanítója, Baranyai Decsi János társaságában jutott el, de együtt haladt Kovacsóczy Farkas kancellárral, valamint Jacobinus Bernát kolozsvári orvossal is. Kornis útvonalát jól ismerjük Baranyai Decsi úti leírásából, aki naplóját nyomtatásban ki is adatta Wittenbergben, valamint Gyulafi Lestár leírásából. Kornis további útjai is elég jól dokumentáltak. Heidelbergben Sombori Sándorral, és Kovacsóczy rokonával, Budai Mártonnal együtt iratkozott be. Itt három évig tanult, míg öccse, Miklós a pfalzi választófejedelem udvarában volt. Az ő taníttatását is szemmel kísérhetjük egy darabig. Bár apja Angliába akarta küldeni további tanulmányokra (mint megtudjuk a levelekből, hétéves peregrinációt ígért neki), György ragaszkodott Itáliához, mert azt hallotta, hogy az erdélyi fejedelmi udvarban segíti az érvényesülést az olasz nyelvtudás. El is jutott Padovába unokatestvérével, Bogáthy Miklóssal, ám rövid tartózkodása után Bogáthyval együtt Rómába készültek,² mikor is beteg lett, és 1594. április 7-én meghalt, Padovában temették el. Az ő történetéhez – a rövid időt felölelő keresztmetszethez – heidelbergi, wittenbergi, valamint itáliai peregrinusok tucatjait lehet még hozzákapcsolni. A szakirodalomban rendre-módra feltűnnek olyan megjegyzések, melyek szerint sajnos nem tudjuk, milyen órákat hallgatott, tanáraitól leveleiben nagyon keveset beszél, vagy lakhatásáról és életmódjáról a levelek nem szolgáltatnak pontos adatokat. Mégis jól rekonstruálható, hogyan próbálta megmagyarázni apjának, miért ne hívja hét év előtt vissza, finánciális ügyeibe is nagy betekintést nyerünk (jól körvonalazható a pénzcSATORNÁK útja: kereskedők, bécsi bankárok, Lazarus Henkel és Georg Kazbek), tudunk arról, hogy hogyan és mennyi idő alatt ért Erdélybe egy levél Padovából, hogyan öltöztek a diákok (Kornis folyamatosan panaszkodott a német és olasz kelmékre, és otthonról rendelt inget és gatyát, anyjának kesztyűt vásárolt), és így tovább. Ennek ellenére levelei jó részét, bár több közülük megjelent nyomtatásban, és számos tanulmányban idézték azokat, egyben még nem publikálták.³ Emellett több

² Bogáthya padovai tartózkodás közben hazalátogatott Erdélybe, s ott oly jó benyomást tett Alfonso Carillóra, hogy az Báthory Zsigmonddal kifizettette római taníttatását. Ezzel az ösztöndíjjal tért vissza Itáliába, és vette rá unokatestvérére a vele való utazásra.

³ Kornis leveleivel és peregrinációjával kapcsolatos legfontosabb irodalom: VASS Miklós, *Kornis György levelei anyjához, Bethlen Krisztinához*, Keresztény Magvető, 33(1898), 278–280.; POKOLY József, *Kornis György levele Kovacsóczy Farkashoz: Padua. 1593. április 2.*, Keresztény Magvető, 39(1904), 149–151.; VASS Miklós, Kornis György külföldi tanulása, Keresztény Magvető, 47(1912), 209–229.; SZABÓ György, *Az erdélyi magyar önéletírás két előfutára*, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 7(1963), 19–34.; *Utazások a régi Európában: Peregrinációs levelek, útleírások és útinaplók (1580–1709)*, vál., jegyz. BINDER Pál, Bukarest, 1976, 47–68.; HORN Ildikó, *Hit és hatalom: Az erdélyi unitárius nemesség 16. századi története*, Budapest, 2009, 153–156.

olyan levél is fennmaradt, melyet Kornis György és Miklós egy napon írt Heidelbergből, anyjuknak és apjuknak, ugyanaznap, mikor unokatestvérük, Bogáthy Miklós is küldött levelet Bethlen Krisztinának. Számos ilyen csoportos jellegű levél van az együtt peregrináló ifjaktól, mely azt is mutatja, ki mit tartott fontosnak elmondani, és milyen szívességet, engedélyért, mennyi pénzért könyörgött. Ki dicsérte a kesztyűket, hogyan magasztalták együtt Sienát, vagy szidták a kosztot, esetleg a választófejedelem udvarát. Még az ifjak írásképe és íráskészsége is jól megfigyelhető leveleik együttes vizsgálatával. Amikor Kornis Farkas próbálta fiát arra rávenni, hogy elhagyja Heidelberget, és más városba menjen tanulni, György ezt halogatta, egyrészt az időjárás miatt, mely alkalmasabb a tanulásra, mint az utazásra, másrészt adósságai és az útiköltség miatt. Ez a példa is jól mutatja, hogy akár egyetlen, páréves peregrináció részletes elemzésével és a környezetében lévő úti- és peregrinustársak szintén fennmaradt iratainak rendezésével s egy helyen való kiadásával le lehetne fedni évtizedek kapcsolati hálóját, melybe az erdélyi unitárius elit tagjai mellett beletartoznának a nevelők, a rövidebb tanulmányútra kiküldött polgárok, lelkészek, tanárok, a kor akkori és későbbi fontos erdélyi szerzői és gondolkodói.

Ugyancsak ismertek a Haller család peregrinációinak részletei. Ez a példa a hosszanti metszet hasznosságát mutatja be. A család története, bár tagjai fontos szereplői voltak az erdélyi közéletnek, azért nem teljesen feltárt és leginkább nem összefésült, mert vallásilag elég színes képet mutatnak.⁴ A történet a 16. századi Haller Gáborral kezdődik, akinek tanulmányairól nem sokat tudunk. A család Nürnbergből költözött az 1480-as években Budára, majd még a mohácsi csata előtt Erdélybe. Gábor már Szebenben született, ahol tanulmányait is elkezdte, majd egyetlen adat róla, hogy 1582 májusában Eössy Andrással együtt beiratkozott a padovai egyetemre. Fiait, Györgyöt, Ferencet és Istvánt a kolozsvári unitárius kollégiumban taníttatta, majd Istvánt és Ferencet (nem Wittenbergbe vagy Padovába) Bécsbe küldte továbbtanulni. Őket Peter Cromer kísérte útjukon.⁵ Ebben az időben a Haller család tagjai még unitáriusok voltak, ahogy felügyelőjük és kísérőjük, Cromer is.⁶ Összevetve a Haller fiúk történetét a Kornis fiúkival, érdemes megemlíteni, hogy Kornis György egyik levelében öccséért

⁴ A Hallerek peregrinációját feldolgozó szakirodalomból: SZABÓ András Péter, *Haller Gábor peregrinációja*, Kút, 3–4(2004/3), 1–43.; HORN Ildikó, *Bocskai István fejedelem erdélyi politikuskai*, Studia Carolensia, 2006, 87–104.; KOVÁCS Sándor, *Petrus Cromer Naplója (1601–1639)* = Emlékezés és devóció a régi magyar irodalomban, szerk. BALÁZS Mihály, GÁBOR Csilla, Kolozsvár, 2007, 401–408.; SZABÓ András Péter, *Haller Gábor naplójának forrásai* = Emlékezés..., i. m., 409–430.; Uő., *Haller Gábor – egy 17. századi erdélyi arisztokrata életpályája*, PhD értekezés, Budapest, 2008.; HORN, *Hit és hatalom*, i. m., 287–293.

⁵ Horn Ildikó ezzel kapcsolatban megjegyzi, hogy még a két idősebb fiú is igen fiatal volt, ezért bár mindkét fiú neve szerepel az egyetem anyakönyvében, feltehetően nem az egyetemen, hanem ugyanabban a császár által fenntartott tartományi iskolában tanultak, melyben korábban nagybátyjuk is.

⁶ Cromernek (már ami naplójából megmaradt) nem csupán Giorgio Biandrata receptjeit köszönhetjük vagy Enyedi György felett egy diákja által mondott búcsúztatóvers egy másolatát, de olyan epigráfok is fennmaradtak nála, melyek ma már nem vagy kevéssé ismertek. Feljegyezte például az 1604-ben a bécsi kollégium falán lévő Démokritosz, Epiktétosz- és Iszokratész-idézeteket.

való aggodalmában arra próbálta rávenni apját, hogy, Miklóst vigye vissza Erdélybe, de legalább egy közelebbi iskolába vagy nemesi udvarba, mint például Bécs, hogy jobban tudjon rá vigyázni. Mi lehetett ennek az oka? Talán az, hogy a politikai karrierhez nem feltétlenül volt szükséges a nyugati egyetemeken töltött idő, másrészt a fiatalság volt az érték, a nemesi családok számára a jövő záloga.

A Haller fiúk peregrinációja nem csupán azért érdekes és tanulságos, mert míg egyikük az út során meghalt, másikuk hazatérve katolizált, hanem azért is, mert egyben végigkövethetjük kísérőjük, Cromer útját is, aki 1601-ben lett a Haller fiúk nevelője.⁷ 1603. június 7-én iratkoztak be mindhárman a bécsi egyetemre. 1605-ben Ferenc pestisben meghalt, ám István és Cromer épségben tértek haza 1607-ben. Az unitárius Hallerek közül először István katolizált. Ez olyan traumatikusan érintette az unitárius közösséget, hogy 1640-ben még erre vonatkozó margináliák születtek, és több mint száz év múltán is érdemesnek tartotta Kénosi Tőzsér János megemlíteni, és Cromer naplója kivonatolása közben egy 16. századi prédikáció 17. századi marginálisát is bemásolni, amely a világi javakhoz a kellenél jobban ragaszkodó főurak áttérése ellen szóló beszédhez a következő megjegyzést fűzte: „*Ilyen volt Haller Gábor is.*”⁸ Ahhoz a ponthoz pedig, melyben az igaz isteni tisztelet elhagyásáról és a bálványimádóvá válásról szól, a következő jegyzetet fűzte a másoló: „*Haller István.*”

A Haller család története ezután sem volt vallásilag zökkenőmentes. A katolizált Haller István fia, Haller Gábor ugyanis ezt írja 1630. március elejéről naplójában: „*az pápista vallást elhagyván állottam a reformata religióra.*”⁹ Életrajza emellett sok adatot szolgáltat peregrinációjához, mely az 1630-as évekre datálható. Gábor egyúttal már egy új generáció tagja, mely Itália helyett az északi egyetemekre, Németalföldre és Angliára koncentrál. Egyetemre járt Frankfurtban, Franekerben, Leidenben, Londonban. A naplóban részletesen beszámol útítársairól, a meglátogatott városokról, a hazaküldött levelekről, a vacsorákról, az egzotikus állatokról, költségekről, szállásról, és arról

⁷ Cromer unitárius családba született Kolozsváron, és tanulmányait a városi unitárius gimnáziumban kezdte, többek között Enyedi György későbbi unitárius püspök irányítása alatt. Testvére, Andreas Cromer szintén itt tanult, ám ő, követve az unitáriusok 16. századi szokásait, Itáliába ment tanulmányútra, ahonnan öt és fél év után filozófiai és orvosi diplomával tért vissza, ezután pedig a kolozsvári unitárius kollégium lektora lett. Emellett orvosi praxist is folytatott, mely során többek között a fejedelem gyógyításában is segédkezett. Egy ilyen útja során azonban rablók támadták meg Feleken, és megölték.

⁸ Enyedi György unitárius püspök 1592–97 között keletkezett, a Zsolt 44,11-re épített beszédének másolata és a marginális Vargyasi Jakab tollából származik. A beszéd ma nem ismert. Tartalmáról és margináliáiról ld. KÉNOSI TŐZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története*, sajtó alá rend. HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR B. Lehel, Kolozsvár, 2005, I, 773. Kénosi ezt kommentálja is, a következőképpen: „*Haller Gábor ugyan nyíltan nem tért ki az unitárius vallásból, de azért annyira ragaszkodott a világi javakhoz, hogy ezzel az unitárius erényt megtagadta.*” Az eredeti marginális emellett körülbelül akkorra datálható, mikor Haller István valóban az unitáriusokkal szemben lépett fel, többek között ő elnökölt az 1638-as dési országgyűlésen is.

⁹ Idézi pl.: Sz[ilády] Á[ron]?, *Pasquillus Cantio Apologica*, Irodalomtörténeti Közlemények, 7(1897), 40–54.

is, mikor kezdett például franciául tanulni, és milyen ütemben haladt tanulmányaival. Bár „Haller hosszú nyugat-európai tartózkodása alatt anyagi okokból nem tudta követni a közvetlen előképet, Bethlen István kormányzó fiának, Bethlen Péternek csaknem fejedelmi peregrinációját”,¹⁰ többek között kimaradt franciaországi útja, ám nagyobb szabadsága volt, mint egy közrendű diáknak. Így egy köztes típust képvisel, aki teológia mellett és helyett matematikát, hadiépítészetet és államelméletet tanult. A szabad mozgástér emellett egy, az általános peregrinus diákoktól eltérő, egész más társadalmi világot is megmutat. Az ő peregrinációja is számos korabeli peregrinánssal összeköthető, újabb levelek, történeti beszámolók és egyéb források kapcsolhatók hozzá. Ez lenne egy hosszanti időmetszet példája.

Bessenyei-probléma

Az erdélyi unitáriusokkal kutatástörténetileg tehát alapvetően két probléma van. Az egyik a vallásuk (főleg, ha vallásváltók), a másik a lakóhelyük és nemzetiségük. És itt rá is térnek a Bessenyei-problémára. Bessenyei Jakabról nem sok adat állt eddig rendelkezésünkre. A szakirodalomban általában rövid leírást találunk életéről és műveiről. Születési, halálozási dátumára semmilyen utalás nem található, iskoláztatását nem említik, az ismert adatok főleg *A(z) házasságról való szép ének* című, 1562-ben írt, majd 1580-ban Kolozsvárt kinyomtatott munkájában (RMNY 458) található, melyet saját esküvőjére készített, és amely (ha áttétellel is) Ovidius magyarra való első átültetése.¹¹ A mű szorosabb vizsgálata során feltűnt, hogy Bessenyei forrásának, Johann Stigel Ovidius-átdolgozásának kiadási helye Wittenberg.¹² A jénai professzor nem tanította Bessenyeit, ám a matrikulából kiderül, hogy a magyar verselő járt Wittenbergben. 1557 decemberében többek között Kendi Sándorral, Huszti Imrével, Szikszai Fabricius Balázssal együtt beiratkozott a magyar *coetus*ba,¹³ és 1558. június 15-én regisztrálták a

¹⁰ SZABÓ, *Haller Gábor – egy 17. századi... i. m.*, 3.

¹¹ A Magyar Művelődéstörténeti Lexikonban (*MAMŰL I., Aachen-Bilica*, főszerk. KÖSZEGHY Péter, Budapest, 2003, 355.) például a következő életrajz található: „Bessenyei Jakab (16. sz.): Prot. versszerző, tasnádi iskolamester. Annyit tudunk róla, amennyit a latin versfőkben elmond. 1562. jún. 22-én, esküvőjére szerzette (egyéb házassénekek szerzője általában *másvalaki* házassága alkalmából versel) *Az házasságról való szép énekét* (Kolozsvár, 1580), a házassének műfaj e furcsa, félig-meddig epikus, félig-meddig intő-oktató emléké. A történet forrása Johann Stigel Ovidius-átdolgozása (*Metamorphoses*, XI).”

¹² Johann Stigel német humanista (1515–1562), akinek *Elegia qua celebratur dignitas et fructus coniugii, scripta in nuptiis doct. viri Davidis Chytraei* című munkája (Wittenberg, 1553: VD16 S9061) Ovidius *Metamorphoses*e 11. könyvének adaptációja. *Stigel nem csupán e nyomtatványával kapcsolódik Wittenberghez. Neolatin költő és Melanchthon jó barátja volt, görög és latin professzor, a filozófiai fakultás tanára, majd 1546-tól dékánja. A schmalkaldeni háború (1546–47) miatt elhagyta Wittenberget, és Jénába költözött, ahol az egyetem egyik alapítója és retorikaprofesszora volt, végül 1558-ban, mikor az intézmény elnyerte az egyetemi rangot, annak rektora lett.*

¹³ Géza SZABÓ, *Gesichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555–1613*, Halle, 1941, 133. („*Jacobus Beseniei*”)

wittenbergi egyetem diákjai között is.¹⁴ Itt a fentebb már említett és a kutatások szempontjából fontos kérdés kerül elő: Ki *Transylvanus* és ki *Ungarus*?¹⁵ Ebben az esetben valószínűsíthetően Bessenyei nemzetiségi hovatartozását jelöli e szó.¹⁶ Ám emiatt több esetben nem került be az erdélyi magyar unitárius diákok listájába,¹⁷ a magyarországi diákok listájáról viszont feltételezett erdélyi származása miatt maradt le, sőt, egyes katalógusok magyarországiaként regisztrálták,¹⁸ ha neve egyáltalán bekerült a jegyzékekbe.

¹⁴ C. E. FOERSTEMANN, *Album Academiae Vitebergensis* [továbbiakban *Album Vit*] *ab a. CH. MDII usque ad a. MDLX*, Lipsiae, 1841, I, 347a 18. („*Jacobus Bosenei Ungarus*”)

¹⁵ Bár az egyetemi városokban általában az erdélyi és magyarországi magyar tanulók a többi nemzetiségű diákoktól elkülönülve laktak, vagy más módon megkülönböztették magukat, így például a wittenbergi esetben a tagok közé nem kerültek más nemzetiségű magyarországi diákok, egyes esetekben az erdélyi diákok lépéseket tettek azért, hogy a magyarországi diákoktól megkülönböztessék őket. Vö. SZABÓ, *Gesichtedes ungarischen Coetus...*, *i. m.*, 26–27. Így például a bolognai egyetemen 1595-ben a régi statútumokat módosították a diákok, ahova a Magyar Nemzet (*Natio Ungarica*) mellett az erdélyiek külön megnevezést kaptak, melyet így vezettek be a javított alapszabályokba: „*Transilvania habet unam vocem et unum consiliarum.*” Vö. VERESS Endre, *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai (1221–1864)*, Budapest, 1941, 115. Az egyes tanulók esetében csak néhány példát hozva a 16. századból a *Transylvanus/Hungarus* megnevezésekkel kapcsolatos jelenségekre: míg Károlyi Péter erdélyi református püspök származását és nemzeti hovatartozását senki nem vonta kétségbe, amellett, hogy például a wittenbergi matrikulában *Petrus Carolinus Hungarus* néven lett regisztrálva 1563-ban (Vö. *Album Vit* II. *i. m.*, 55a), Dávid Ferencet, későbbi unitárius püspököt tanulmányai idején *Franciscus Colosvarinus* (Brassó, Honterus-féle gimnázium), *Franciscus Clausenburgerensis Transylvanus* (Wittenberg, *Album Vit* I. *i. m.*, 237b) és *Franciscus Transylvanus* (Frankfurt an der Oder, vö. *Aeltere Universitäts-Matrikeln, Universität Frankfurt a. O. (1506–1648)*, Hrsg. E. FRIEDLÄNDER et al., Leipzig, 1887, I, 98b) néven regisztrálták a matrikulákban. A szakirodalom máig vitatkozik azonban azon, hogy a Dávid Ferenc tanulmányai idején, 1545-ben a wittenbergi egyetemre *Franciscus Litteratus Klausenburgerensis Ungarus* néven beiratkozó diák (vö. *Album Vit* I. *i. m.*, 228a) megegyezhet-e a későbbi püspökkel. Balázs Mihály nem tartja valószínűnek, hogy Dávid Ferenc lenne az, mivel a szász származású Dávid nem azonosította volna magát *Ungarus*ként. Szabó Miklós és Tonk Sándor külön tételként vették fel e *Litteratus Ungarus*-t, akit katalógusukban Litteratus Balázs kolozsvári polgár fiaként azonosítanak, és aki feltehetőleg azonos azzal a Litterátus Ferencel, akit prédikátornak hívtak meg 1546. szeptember 12-én Brassóba. Vö. SZABÓ, TONK, *i. m.*, 52. Ezt az adatot azonban általában figyelmen kívül hagyja, vagy nem idézi a kutatás. Az unitárius tanulónál maradvá Szilvási Jánost a heidelbergi matrikulában *Johannes Sylvasius Ungarus Transylvanus* néven regisztrálták, mely a nemzetiségét és származását is jelöli. Vö. G. TOEPKE, *Die Matrikel der Universität Heidelberg, 1554 bis 1662*, Heidelberg, 1886, II, 134, 117. Más esetekben csak az egyiket vagy másikat, mely jelenség miatt a tanulók azonosításánál nehézségek lépnek fel.

¹⁶ Mivel több Besenyő nevű település található a Kárpát-medencében, egyelőre nem sikerült meghatározni Bessenyei feltételezhető szülőhelyét.

¹⁷ Kathona Géza nem vette fel Bessenyeit a diákok listájába, ahogy Szabó Miklós sem. Vö. KATHONA, *i. m.*; SZABÓ, *Az erdélyi...*, *i. m.*; Az 1992-es erdélyi egyetemjáró diákokról kiadott katalógusban Szabó és Tonk Sándor már felvette Bessenyeit a diákok közé, azonban a tasnádi énekszerzőt csak mint hasonló nevű, lehetséges azonosítást jegyezték fel, ugyancsak a háromszéki egyházmegyének megegyező nevű esperesét. Vö. SZABÓ, TONK, *i. m.*, 93. No. 946. Feltételezésem szerint a három alak egy.

¹⁸ Vö. pl. SZÖGI László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon 1526–1700*, Budapest, 2011, (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 17), 263., Nr. 2972.

Néhány kötet is őrzi Bessenyei nevét ilyen vagy olyan formában. Ezek közül a legismertebb a Theodore Bibliander zürichi teológus által szerkesztett, négy művet tartalmazó fóliáns.¹⁹ Első tulajdonosának nyomát a bőrkötésbe préselt iniciálé (IB) és évszám őrizték meg (1559). Bár Dankanits Ádám ezt a tulajdonost még ismeretlen *possessor*ként jelölte meg,²⁰ feltételezhető, hogy a könyv Bessenyeié volt, aki azt tanulmányútja során szerezte és köttette be.²¹ Ennek indoklására érdemes megnéznünk a kötet további tulajdonosai közül az elsőt és a könyvben található kéziratos bejegyzéseket. A kötet további *possessor*ai között ugyanis két unitárius püspök is szerepel, Toroczkai Máté, valamint Radécus Bálint. A kötetben 1578. november 19-ére utaló bejegyzés szerint Toroczkai Máté házasságot kötött Bessenyei lányával. Vagyis minden valószínűség szerint Bessenyei a házasság megkötése után vejenek adta az értékes kötetet. A többi kéziratos bejegyzés feltárása, mely feltételezhetően Bessenyeitől származik, még a kutatókra vár. A peregrináció szempontjából jóval érdekesebb ennél az a kolligátum, mely többek között 1558-as és 1559-es wittenbergi kisnyomtatványokat tartalmaz, melyek közül kettőt egy bizonyos A. K., (talán éppen Kendi Sándor, aki Bessenyeivel egy időben iratkozott be az egyetemre) Bessenyeinek ajándékozott.²²

Életének egyéb részleteivel, valamint halálozási idejével kapcsolatban is, ha nem is pontos, de hozzávetőleges adattal szolgálhatunk. Az 1589-ben megkezdett unitárius konzisztórium i jegyzőkönyv belső borítótábláján ugyanis neve fel van tüntetve a konzisztórium tagok között.²³ Bár a lista szerepel az unitárius egyháztörténetben, és már

¹⁹ A kötet ma a marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtár gyűjteményében található. Jelzete: F 532. A kolligátum művei között vannak török vonatkozású munkák, így a Korán latin fordítása (*Machumetis saracenorum principis eiusque successorum vitae, doctrina ac ipse Alcoran*), Korán-kommentárok (*Confutationes legis Machumeticae, quam vocant Alcoranum...*), törökökről szóló kortárs leírások (*Historiae de saracenorum siveturcarumorigine, moribus, nequitia, religione, rebusgestis etc.*), valamint egy világkrónika (*Temporum a conditio mundousque ad ultimam ipsius aetam supputatio...*). A kötetről bővebben ld. Dankanits Ádám lentebb (21. l.) idézett tanulmányát.

²¹ DANKANITS Ádám, Adatok Toroczkai Mátéről, *Acta Historiae Litteratum Hungaricarum*, Szeged, 9(1969), 107.

²¹ A kötet kötésének jegyei megegyeznek például azokkal a Magyarországra és Erdélybe került Kálvin-kötetekkel, melyeket a Wittenbergben tanuló diákok hoztak haza magukkal. A kötésekről bővebben ld. pl. Ósz Sándor Előd, *Bibliotheca Calviniana Transylvanica: Kora újkori Kálvin-kiadások Erdélyben*, Kolozsvár, 2014.

²² A kolligátum mai lelőhelye: Bibliotheca Filialei Cluj a Academiei Republici Romane, Anexa III. Jelzete: B. V. M. C. 398. A két nyomtatvány a következő: 1. (B. V. M. C. 398/h) *Oratio recita a Vito WINSEMIO, artis medicae doctore, die 25. Maii, Anno 1559, cum gradus doctoris in arte medica decerneretur viro clarissimo Iohanni MONINGERO Onoltzbacensi*, Witebergae, excudebat Iohannes Crato, Anno MDLIX. (Az ajánlás szövege: Domino Jacobo Bessenio, amicosuocharismo A. K. donodedit.) 2. (B. V. M. C. 398/i) *Praesidente Vito WINSEMIO, artis medicae doctore licentia in arte medica consequenda respondebit de propositionibus sequentibus vir doctus & honestus magister Iohannes MONINGER Onoltzbachensis*, Witebergae, excudebat Iohannes Crato, Anno MDLIX. (Az ajánlás szövege: „D. Jacobo Bessen [...] A. K. dono dedit.”).

²³ *Protocollum generale consistorium...*(1589–1606). Leleőhelye: Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára, Jelzet nélkül.

többször publikálták is,²⁴ azt nem jelezte eddig senki, hogy néhány, a jegyzőkönyv használata idején elhunyt tag neve át van húzva. Ezek között van Bessenyei is: „*Jacobus Besenyei. Excessite vivis.*” A dátumok hiányában a lista neveinek azonosítása segíthet csak pontosabb adatokhoz, ám a konzisztórium tagjaival kapcsolatos életrajzi adatok töredékessége miatt eddig csak annyit sikerült megállapítani, hogy a ki nem húzott nevek közül a legkorábbi ma ismert halálozási dátum 1601-ből való. Vagyis Bessenyei biztosan ezt megelőzően hunyt el. Így az egyetemi beiratkozása és a jegyzőkönyv alapján születési ideje 1535 és 1545 közé, míg halála 1601 elé tehető. Azt is tudjuk ezen adatok alapján, ami eddig is szinte biztos volt, hogy Bessenyei az unitárius egyház tagja, méghozzá az unitárius egyháztörténet szerint az első háromszéki unitárius esperes volt.

Bessenyei Jakab kapcsán még egy peregrinusról szót kell ejtenünk. Bár vallási hovatartozását eddig nem tudtam biztosan megállapítani, mégis, peregrinálása kutatástörténeti szempontból fontos problémákra hívja fel a figyelmet. Bessenyei Péter 1559. április 19-én nyert felvételt a wittenbergi magyar *coetus*-ba.²⁵ Bár ritkán mesegik, hogy a *coetus* tagjai nem iratkoznak be az egyetemre, 1559. szeptember 13-án egy hasonló név van bejegyezve az egyetemi matrikulába. A név a következő formában szerepel: *Petrus Besnemus Hungarus*.²⁶ A bejegyzés azért keltette fel számos kutató figyelmét, mert Eckhardt Sándor Volaterranus enciklopédiája egy példányában²⁷ Bornemisza Pétertől való bejegyzést talált, melyben Bornemisza azt írja széljegyzetében (a szakirodalom interpretációja szerint), hogy Melanchthon volt a tanára. Pontosabban a következőket: „*Ezen csodálkozott valamikor tanárom, Melanchthon Fülöp Wittenbergben.*”²⁸ Míg Eckhardt 1557 elé datálta a wittenbergi tanulmányokat,²⁹ Nemeskürty István már 1559-re tolta azt.³⁰ Vagyis Bornemisza miután beiratkozott Padovába (1557 eleje?)³¹ és

²⁴ PL. KÉNOSI TÖZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, *Unitario-Ecclesiastica Historia Transylvanica*, szerk. KÁLDOS János, Budapest, 2002, I, 280.; BOTÁR Imre, *Egyházszervezetünk kialakulásához*, Unitárius Élet, 3(1949. március 15.), 1. Bessenyeiről megjegyzi, hogy „*a hagyomány szerint háromszéki esperes volt, de adatunk erre nincs.*”

²⁵ SZABÓ, *Geschichte des Ungarischen Coetus ...*, i. m., 133. (Petrus Besenyei / Petrus Bessenyei)

²⁶ *Album Vit I. i. m.*, 364a.

²⁷ *Commentariorum urbanorum Raphaelis VOLATERRANI octo et triginta libri. Item Oeconomicus Xenophontis, ab eodem latio donatus*, Basél, Raffaele MAFFEI, *Commentariorum urbanorum Raphaelis Volaterrani octo & triginta libri, accuratius quam antehac excusi, cum duplici eorundem indice secundum tomos collecto. Link item Oeconomicus Xenophontis, ab eodem latio donatus*, Basileæ, in officina Frobeniana, MDXXX. Lelőhelye: Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár. Jelzete: BV 1566.

²⁸ „*Id mirabatur aliquando Dominus praeceptor meus Philippus Melanchthon Witabergae.*” Vö. ECKHARDT Sándor, *Balassi-tanulmányok*, összeáll.: KOMLOVSZKI Tibor, Budapest, 1972, 147.

²⁹ ECKHARDT Sándor, *Utószó*, BORNEMISZA Péter, *Ördögi kísértetek*, a kiadást gond., jegyz. ECKHARDT Sándor, Budapest, 1955, 234.

³⁰ NEMESKÜRTY István, *Bornemisza Péter az ember és író*, Budapest, 1959, 41–42.

³¹ Veress Endre a padovai egyetem tanulóinak listájába pontos adatok híján nem vette fel Bornemiszáat. (VERESS Endre, *Matricula et acta Hungarorum in Universitate Patavina studentium (1264–1864)*, Budapest, 1915.) Későbbi munkájában is csak Bornemisza saját feljegyzéseire hivatkozik, melyeket Bod Péter idézett. Vö. BOD Péter, *Magyar Athenas*, [h.n.], 1766, 50.). Vö. VERESS, *Olasz egyetemeken...*, i. m., Budapest, 1941, 192.

Bécsbe (1557 vége), és miután ez utóbbi helyről menekülni kényszerült, 1559. augusztus 28-án sietve Wittenbergbe távozott. Az utat az elmélet szerint pár nap alatt tette meg, és így bő két héttel Bécs elhagyása után, szeptember 13-án már be is iratkozhatott a wittenbergi egyetemre. Kérdéseket vet fel természetesen, hogy ha ez így volt (vagy lett volna), Bornemisza miért nem lépett be a *coetus*ba, és ha az egyetemre ilyen rövid idő alatt felvételt nyert, hogyan került az év végén Magyaróvárra, Huszár Gálhoz.³² A kérdéssel foglalkozó kutatók sorra azonosították a fentebb látott Petrus Besnemus névalakot magával Bornemiszával. Így tett Eckhardt, de ezt közli Kathona Géza és Borzsák István is, aki megjegyzi: „*a wittenbergi egyetem albumának hibás »Petrus Besnemus Hungarus« bejegyzését (1559. szept. 13.) pedig mi azonosítottuk Bornemisza nevével*”.³³ Érvként a tézist elfogadó kutatók általában azt hozták fel, hogy Bornemisza későbből jól ismert lelkésztestvére és utódja, Sibolti Demeter, valamint Csirkei György és Kopácsi György,³⁴ akiket Bornemisza a *Postillák* negyedik kötetében emleget, szintén ebben az időben tanultak Wittenbergben. A Bornemisza név mögé állítók azt is megkérdőjelezik, hogy a wittenbergi *coetus* jegyzékében szereplő név helyes. Borzsák a *coetus* listáján lévő Petrus Besenyei névváltozatról többek között ezt írja: „*Sajnos Szabó egész dolgozata annyira híjával van a tudományos akribiáknak, hogy láthatatlanban ezt az olvasást sem tekinthetjük mértékadónak*.”³⁵ Ennek mond ellent például Laskai Csókás Péter 1585-ben kiadott művének *Epistola dedicatoriá*-jában szereplő, a wittenbergi magyar diákokat felsoroló lista, melyben mindkét Besenyei neve jól olvasható.³⁶ Ám Borzsákénál még beszédesebb magyarázatok is találhatóak a szakirodalomban. Kathona Géza a következőképpen bizonyítja a névegyezést:

„*A két név közti rokonság azonban szinte kézzelfogható. Kiderül ez, ha egymás alá írjuk a két nevet:*

Petrus Besnemus

Petrus Bornemisza

A két változatban közös öt betű a Bornemisza nevezet lényegét adja: Bnems. Megegyezik a B kezdőbetű, az eredeti névből összefüggően a nem betűcsoport és az író nevének utolsó mássalhangzója, az s.”

³² Egyes vélemények szerint már az év nyarán Huszár alatt dolgozott, ami azt jelentené, hogy Bécsből egyenest Magyaróvárra utazott. Vö. *A magyar irodalom története. A magyar irodalom története 1600-ig*, szerk. KLANICZAY TIBOR, Budapest, 1964, I, 373.

³³ BORZSÁK ISTVÁN, *A magyarországi Melanchthon-recepció kérdéséhez*, Irodalomtörténeti Közlemények, 69(1965), 436.

³⁴ A *coetus* tagjaként: SZABÓ, *Geschichte des Ungarischen Coetus ...*, i. m., 133. (Demetrius Sibolti – 1557, Georgius Kopaczi, Georgius Albanyi de Chírkoii nobilis – 1559.) Az egyetemi matrikulában: *Album Vit I. i. m.*, 356b (Demetrius Sybolthius ex Ungaria), *Album Vit I. i. m.*, 361a (Georgius Copaci Ungarus), *Album Vit I. i. m.*, 365b (Georgius Albani de Cyrkei, nobilis Hungarus).

³⁵ BORZSÁK ISTVÁN, *Az antikvitás XVI. századi képe*, Budapest, 1960, 94.

³⁶ LASKAI CSÓKÁS PÉTER, *De homine magno illo in rerum natura miraculo et partibus eius essentialibus*, Lib. II, Witenbergae, per Heredes Iohannis Cratonis, MDLXXXV, [6v–7r]. (Iacobus Besenyei (1558. június 15.), Petrus Besenyei (1559. szeptember 13.).

Olyannyira elterjedt lett ez a nézet, hogy a mai napig szerepel a szakmunkákban, és többször megjelent idegen nyelvű szakirodalomban is.³⁷ Ám ahogy már Frank Baron³⁸ is kétkedett ebben az adatban,³⁹ én is ezt teszem. A névalak vizsgálata alapján az átírási hiba a matrikulában esett, egy felső kötésű páros *s* vagy a korszakban használt hosszú *s*-t követő rövid *s* helyett került *n* a névbe, valamint a *ni* betűkapcsolatot olvasta a másoló vagy átíró *m*-nek. A korrekció pedig a következőképpen követhető nyomon:

Petrus Besnemus
 Petrus Besnenius
 Petrus Bessenius⁴⁰

Az előbbi állításokat alátámaszthatja az is, hogy az egyetemi matrikulákban szereplő Bornemisza családnevű tanulók (pl. Bornemisza Gergely,⁴¹ Bornemisza Lukács,⁴² Bornemisza Gergely,⁴³ Bornemisza Ferenc,⁴⁴ Bornemisza János,⁴⁵ Bornemisza Ferenc⁴⁶ etc.) esetében a névtorzulás, ha van egyáltalán, nem mutat hasonló irányt. Sajnos eddig nem

³⁷ Vö. pl. BORZSÁK István, *Zur Frage der Rezeption Melanchthons in Ungarn* = Studien zur Geschichte der deutsch-ungarischen literarischen Beziehungen, Hrsg. Leopold MAGON et al., Berlin, 1969, 57.; SZÉKELY György, *From the Wittenberg peregrination to the Protestant founding of schools and universities in 16th and 17th century Hungary* = Luther and Melanchthon in the Educational Thought of Central and Eastern Europe, eds. Reinhard GOLZ, Wolfgang MAYRHOFER, Münster, 1998, 120: „His name was *Petrus Besnemus Hungarus in Wittenberg, which was not only poorly translated from Hungarian but also poorly from Latin.*” Szintén Bornemisza hibás nevéként azonosítja: RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, „*Enarrat Electram Sophoclis*” = Dona Melanchthoniana: Festgabe für Heinz Scheible zum 70. Geburtstag, Hrsg. Johanna LOEHR, Stuttgart, 2005, 327. Valamint: RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Albani Csirke György, Melanchthon magyar tanítványa* = Uő., Kutak: Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből, Budapest, 2012, 292: „*A wittenbergi egyetemre 1559 októberében iratkozott be Csirke György Bornemisza Péter társaságában.*” A német egyetemeken tanuló magyar diákok névsorába is bekerül Bornemisza Péter külön tételként is (No. 3019), és a Bessenyei Péter nevével (Nr. 3017) szereplő születési adatok alapján egyúttal azonosítja is a lista a beiratkozott hallgatóval. Vö. SZÖGI, *Magyarországi diákok...*, i. m., 266.)

³⁸ Frank BARON, *A Faust-monda és magyar változatai: Bornemisza Péter és Szenei Molnár Albert*, Irodalomtörténeti Közlemények, 90(1986), 28.: „*Nem tudjuk, hogy mikor volt Bornemisza Wittenbergben. Petrus Besnemus Hungarus, akit 1559. szeptember 13-án jegyezték be a wittenbergi anyakönyvbe, nem azonosítható Bornemiszával.*”

³⁹ Ugyancsak erre utal Kőszeghy Péter: „*A bécsi egyetemet 1559. aug. 28-án hagyta el. Ám – szemben az önéletrajzi jegyzet állításával – nem külföldre ment, hanem Magyaróvárra, Huszár Gálhoz.*” (MAMŰL I., *Aachen-Bilica*, 412.)

⁴⁰ Érdemes itt utalni a Bessenyei Jakabnak szóló ajánló sorokra (13. lj.), melyekben a hasonlóan latinus névváltozat került használatra.

⁴¹ Bécs, 1548: *Gregorius Abstemius Hungarus.*

⁴² Wittenberg, 1577: *Lucas Abstemius Coronensis Transylvanus.*

⁴³ Olmütz, 1592, Bologna, 1600: *Gregorius Bornemissa Transylvano Hungarus.*

⁴⁴ Olmütz, 1601, Freiburg, 1607: *Franciscus Bornamissa.*

⁴⁵ Heidelberg, 1610, Wittenberg, 1610: *Johannes Bornemisza Ungarus.*

⁴⁶ Basel, 1628, Oxford, 1628, Cambridge, 1628: *Bornemisza Franciscus.*

sok adatot sikerült kideríteni arról, hogy ki is volt ez a bizonyos Bessenyei Péter. Talán Jakab rokona, esetleg testvére,⁴⁷ ez esetben az erdélyi unitárius peregrinusok közül való, a *Hungarus* megnevezés ellenére, és talán azonos azzal a Bessenyei Péterrel, aki 1600-ban Warasdi Györggyel együtt a szepesi kamara biztosaként inventáriumot készített a belényesi bányáról.⁴⁸

Összegzésül úgy tartom, hogy a magyar és az erdélyi peregrináció-történet különböző rétegeinek együttes vizsgálata elősegítené, hogy egyrészt élőbb, másrészt komplexebb képet kapjunk e századok tanulóinak egyetemeken töltött idejéről, valamint tanulmányaiknak későbbi életükre és karrierjükre vagy akár családjukra, kapcsolati hálójukra, könyvgyűjteményükre, gondolkodásmódjukra való kihatásáról. Ehhez az alapot pedig a korszak legjelesebb kutatóinak már publikált vagy készülő kutatási anyagainak összerendezése adja, mely munka során újabb információkkal bővíthetjük a gazdag korpuszt.

⁴⁷ Ugyancsak unitárius vallású Bessenyei Péter szerepel az 1626-os konzisztórium tagjai között, feltehetően e két Bessenyei családtagja. Az adatot ld. TÓTH György, *Az unitárius egyház rendszabályai 1626–1850*, Kolozsvár, 1922, 4.

⁴⁸ „*Inventarium rerum in castello Belényes, et fodinis ferri ac cupri repertatum, generoso domino Bartholomaeo Somogyi, officiali existente. Conscriptum per egregios Georgium Warasdi, et Petrum Bessenyei, uti ad id.*” Ehhez vö. KÁRFFY Ödön, *Adatok a bányászat történetéhez*, Magyar Történelmi Társ., 2(1901), 468–474. Valamint: MÁTYÁS-RAUSCH Petra, *A belényesi uradalom és helyi ércbányászat helye a fejedelemség gazdasági kormányzatában (1571–1613)* = „Várad, Erdély kapuja...” Nagyvárad történelmi szerepe a fejedelemség korában, szerk. OBORNI Teréz, Nagyvárad, 2015, (Tanulmányok Biharország történetéről, 2), 14.